Ermeni Harfli Kıpçakça Söz Varlığı Üzerine Notlar

Hülya Kasapoğlu Çengel
Gazi Üniversitesi, Ankara

Özet: Bu yazıda XVI. yüzyılda (1519-1594) Batı Ukrayna'da (L'vov, Kamenets-Podol'sk) Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış *Töre Bitigi* (Kanun Kitabı) adlı eserde geçen *tusnaχ, yük ve yal* hukuk terimleri üzerinde durulacaktır. Bu terimler, tarihî kökene sahip olması bakımından tarihî perspektifler içinde hem dil hem de muhteva açısından değerlendirilecek; ayrıca, söz konusu terimlerin, modern Türk yazı dillerindeki izlerine de yer verilerek orta zaman Kıpçak Türkçesinin, özellikle Ermeni harfli Kıpçak yazılı mirasının, bugünkü modern Kıpçak yazı dillerine dil ve hukuk tarihi açısından önemli bir belge teşkil ettiğine dikkat çekilecektir.

Anahtar sözcükler: Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesi, *tusnaχ, yük* ve *yal* terimleri, Tarihî ve Modern Türk Lehçeleri.

Abstract: The subject of this study is the legal meanings of the terms *tusnaχ, yük, yal* selected from text of *Töre Bitigi* 'The Legal Book' written in the Kypchak Turkish in Armenian scripts in the Western Ukraine (L'vov, Kamenets-Podol'sk) of XVIth century (1519-1594). In this respect, the terms *tusnaχ, yük, yal* will be studied with reference to both form and meaning since they have the historical origins. In addition, traces of these terms will be mentioned in the modern Turkish languages and also the fact that the middle-age Kypchak, notably the heritage of Armeno-Kypchak is a prominent document of the history of Kypchak language and law for modern Kypchak languages will be drawn attention.

Key words: Kypchak Turkish written in Armenian scripts; the terms *tusnaχ, yük, yal;* Historical and Modern Turkic Languages.

Giriş

XVI. yüzyılda Batı Ukrayna'da (Polonya) Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış hukuk belgeleri, Türkçe hukuk terminolojisi bakı-

mından önemli bir araştırma alanıdır. T. I. Grunin (1967) ve A. Garkavets (2003a) tarafından yayımlanan bu belgelerden tespit ettiğimiz *tusnaχ, yal* ve *yük* terimleri, bu yazının konusunu oluşturmaktadır. Tarihî Türk Dili alanında geç dönemde rastlanan veya sıklık göstermeyen ya da kendi kelime anlamıyla sınırlı olan bu terimler, orta zaman Kıpçak Türkçesinde zengin bir kullanım göstermesi ve yeni anlam alanına girmesi bakımından önemlidir. Bu bakımdan *tusnaχ, yal ve yük* terimleri, Türk dilinin tarihî gelişim süreci içerisinde hem dil hem de anlam açısından ele alınacak; *Töre Bitigi*'nden (Garkavets 2003a) seçilen cümlelerle Kıpçak sahasındaki kullanım ve anlama yer verilecek; ayrıca, terimlerin, özellikle modern Kıpçak yazı dillerindeki izlerine dokunularak Ermeni harfli Kıpçak yazılı mirasının, bugünkü Kıpçak yazı dillerine dil ve hukuk tarihi açısından önemli bir kaynak teşkil ettiğine dikkat çekilecektir.

Töre Bitigi, 1184-1213 yıllarında Mhitar Goş tarafından yazılan ve 1518-1519 yıllarında Polonya Kralının onayıyla Ermeniceden Latinceye, daha sonra Lehçeye ve 1523'te Kıpçak Türkçesine çevrilen *Armiyanskiy sudebnik* adlı eserin Polonya-Kıpçak versiyonunun adıdır (Bu versiyonla ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Lewicki-Kohnowa 1957: 153-300; Garkavets 2003a: 5-14; Kasapoğlu Çengel 2007: 77-96).

Şimdi Ermeni harfli Kıpçakça hukuk belgelerinde hukuk terminolojisi bakımından dikkat çeken bu üç terimi değerlendireceğiz:

1. *tusnaχ:* rehin, güvence, teminat

Eski Türkçe dönemi metinlerinde bu kelimeye rastlanmamaktadır. Tarihî Türk dili alanında özellikle *tutug* kelimesi *(< tut-u-g),* 'hostage' (rehine; rehin, güvence); 'security (for a debt)', 'Pfand', 'zalog', 'zaklad' (rehin, kefalet, güvence) (EDPT, 452-453; Yamada 1993 295; DTS, 592; Malov 1951: 434; Atalay 1986: 663) yaygın bir kullanım göstermiştir. Uygur sivil belgelerinde hukuk ve maliye terminolojisi üzerinde ilk araştırma olan 'Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları' adlı makalede Caferoğlu, bir belgede *tutuk* (USp, 51), başka bir belgede ise *tutkuğ* (Malov 1932: 132-133; TMEN III, 1449) teriminin, muhteva dikkate alındığında "rehin" anlamına geldiğini belirtir. Bu iki belgede borçlunun, borç olarak aldığı para karşılığında kendi evladını, "oğulluk" adıyla geçici bir zaman için çalışmak üzere başkasına vermesi, bu iki terimle ifade edilmiştir (bk. Caferoğlu 1934: 5, 17-18). Caferoğlu'nun burada kastetti-

ği anlam, aslında "rehine" olmalıdır. Arat, *Kutadgu Bilig* çevirisinde 1211, 3047 ve 4180. beyitlerde *tut-ug* kelimesine "rehin" anlamını vermiştir (Arat 1985). Dankoff da aynı beyitlerde kelimeyi 'hostage' olarak yorumlamıştır (1208, 3044, 4174. Dankoff, 1983; bk. Erdal 1991: 211). Sözü edilen Kutadgu Bilig beyitlerinin çevirilerinde 4717. beyitte geçen *tutug* kelimesine ise "tutsak" (Dankoff'ta 'prisoner') anlamı verilmiştir; ancak, *Kutadgu Bilig*'in bu beyitleri dikkatle gözden geçirildiğinde *tutug* kelimesine 3047. beyitte "esir, tutsak"; 4180. beyitte ise "bağımlılık" anlamı daha çok yakışmaktadır. *ölügli kişi barça ödke tutug* "ölümlü kişi bütün zamana esirdir" (1211); *kılıçlıg kür er kör kümüşke tutug* "kılıçlı cesur er, bak gümüşe esir" (3047); *tapıngıl tapugka turur kut tutug* "(ulu-lara) hizmet et, ikbal (ululara) bağımlılıktadır" (4180). Divan'da ise *tutug*'un içerdiği anlam, "rehin, tutu"dur (Atalay 1986: 663).

Harezm ve Altınordu sahasında yazılmış eserlerde *tutug* "rehin, garanti" (Yüce 1993: 191; Ata 1998: 440; Ata 1997: 656; Zajączkowski 1961: 188) anlamında kullanılmaya devam etmiştir.

Codex Cumanicus'ta "tutsak" ile "rehin, teminat" anlamlarının belirgin olarak iki ayrı biçimle karşılandığına tanık oluyoruz. *Tutgun* ve *tutkun,* 'Gefangener' (esir, tutsak) şeklinde anlamlandırılırken bu dönemde yeni kullanım alanına giren ve *tutug* ve *tutgun* ile kökteş olduğunu düşündüğümüz *tutsak* ise 'Pfand' (rehin; teminat, garanti) anlamında kaydedilmiştir (Grønbech, 1942: 258).

Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinde *tutug/tutu* ile birlikte yeni kullanım alanına giren ve yine *tut-* fiilinin teşkilleri sayılabilecek *tutsav* ve *tusnak* gibi iki yeni biçimin ortaya çıkması; hatta, *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de aynı anlamın birkaç kelimeyle ifade edilmesi dikkat çekicidir. *Tutug* "rehin" (İM, 428b-6); *tutu/tutı* "rehin" (Hou., 84; TZ, 17a-4); *tutsav/tusnak* "rehin, tutu" (TZ, 17a-4). Ayrıca, bu dil sahasında *tutsak*, CC'nin aksine "esir, tutsak" anlamında kullanılmıştır (Hou., 83; Kİ, 64; TZ, 4a-13; GT, 45-1).

Clauson'un muhtemel bir hapax olarak açıkladığı ve ilk kez *Tuhfetü'z-Zekiyye*'de karşımıza çıkan *tusnak* (TZ, 17a-4), ayrıca geçmiş zaman fiilleri bölümünde ikinci kez *tusnak+ka koy-dı* "rehin olarak koydu" (TZ, 17b-6) örneğinde mevcuttur (Atalay 1945). Aynı kelime, TZ'nin Rusçaya çevirisinde de 'zalog, zaklad' olarak anlamlandırılmıştır (Fazılov-Ziyaeva 1978: 131-132).

Bu tarihî süreci gözden geçirecek olursak, Uygurların hukuk anlayışını ifade eden metinler olması itibarıyla Uygur sivil belgelerinde geçen *tutuk* teriminin, üzerinde dikkatle durulması gereken geniş bir anlam içerdiğini söylemek mümkündür. Ayrıca, belgeler terimin muhtevasını ayrıntılı izlemeye imkân vermektedir. Caferoğlu'nun dil kriterlerini kullanarak bu belgelerin, *Kutadgu Bilig*'den sonra, yani XI. yüzyıl sonrası yazılmış olabileceği düşüncesini esas alırsak (bk. Caferoğlu 1934: 6) bu tarihten itibaren *tutuğ/tutuk,* "rehine; rehin, teminat" ile birlikte "tutsak, esir" anlamında da kullanılmış (KB, 4717; Ata 1997: 656); "esir, tutuklu" anlamı ayrıca, *tutgun/tutkun* ile de karşılanmıştır (KB, 3345; Atalay 1986: 662; Hou., 83; Kİ, 64; CC, 258). Köktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm dönemi eserlerinde tespit edemediğimiz, Clauson, Räsänen ve *Drevnetyurkskiy slovar'*da da kaydına rastlanmayan *tutsak, Tercümân-ı Türkî ve Acemî, Codex Cumanicus, Kitâbü'l-idrâk* ve *Tuhfetü'z-Zekiyye'*de tespit edilebilmiştir. *Codex*'in diğerlerinden farkı, *tutsak*'ın CC'de 'rehin, teminat", diğerlerinde ise şu anda bildiğimiz "esir" anlamında kullanılmasıdır. *Tutsak*'ın CC'de bildirdiği anlam ise TZ'de *tutu* ve *tutsav*'la birlikte ayrıca hapax olarak değerlendirilen *tusnak,* Ermeni harfli Kıpçak yazmalarında ise *tusnaχ*'la karşılanmıştır. Bu durumda bu kelimenin hapax olduğunu söylemek artık mümkün görünmemektedir.

Tutsak'ı çağrıştıran *tusnaχ* kelimesini fonetik olarak açıklamak zor görünmesine rağmen *tut-* fiilinden gelişen aynı anlam çerçevesindeki *tutug, tutkun, tutsak, tutsav* kelimeleri, bize *tusnak'ın* da muhtemelen aynı fiilden geliştiğini düşündürmektedir. Son iki biçim, bu fiilin *tut-u-z-* "teslim etmek" (Tekin 1976: 19-7; 3-41; Orkun 1987: 119) teşkilinden gelişmiş olmalıdır. Caferoğlu'nun *Kitâb al-İdrâk* çalışmasında *tutsak* kelimesini açıklarken Azerbaycan diyalektlerinde *tustaχ* şeklini kaydetmesi (Caferoğlu 1931: 108) ve Azerbaycan sözlüklerindeki *dustaχ* formu (ADİL, 167) dikkate alındığında bu kelime, *tutsak*'tan muhtemelen metatez yoluyla gelişmiştir: *tut-u-z-ak>tutzak>tutsak>tustak>tusnak.* Räsänen'in Kumukçadaki *tusnak* 'Gefangene' ve Karaycadaki *tusnaχ* 'Pfand' biçimlerini, Codex'teki *tutsak* 'Pfand' ile ilişkilendirmesi (VEWT, 501) bizim bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Başkurtçada görülen geçmiş zaman ekinin ön sesi /d/, ünlüyle biten fiillerden sonra /n/ye değişse de (*aŋla-dı*>Bşk. *aŋla-nı* gibi) *tusnak* örneğinde /s/den sonraki /t/nin /n/ye dönmesi izaha muhtaçtır.

İkinci bir ihtimalle, *tutuz-* fiilinden /-n-/ ekiyle yapılmış dönüşlü fiil tabanına *–ak* eki getirilmiş olabilir; fakat, *tutzun-* fiilini tespit edemedik: *tut-u-z-u-n-ak>tutzunak>tutsunak>tustunak>tusunak>tusnak.*

Yine zayıf bir ihtimalle, *tusnak, tus-* ('to be useful', EDPT, 554) fiilinden gelişmiş olabilir. Kaynaklarda *tusul-* 'to be beneficial' kaydedilse de (*tus-ul-* EDPT: 555; *tusu+l-* Ercilasun 1984: 20) bu kelime, *tus-u-n-* fiilinden yapılmış bir isim olabilir; ancak, /-n-/li fiil tabanına rastlayamadık.

Tusnak'ın son ünsüzünün sızıcılaşmış biçimi olan *tusnaχ,* Ermeni harfli Kıpçakça belgelerde "tutu, rehin, teminat" anlamında (Tryjarski 1968-1972: 790; Daşkeviç-Tryjarski 1978: 64; 1974: 130; Grunin 1967: 408; Garkavets 2003: 6, 48) tek bir kelime olarak zengin bir kullanım alanına girmiştir. *tusnaχ*'ın sık kullanımıyla doğru orantılı olarak ortaya çıkan fiil teşkili, şu örnekte tespit edilmiştir: *Xızımnıŋ altunların tusnaχlıyır, men χorχıyırmen* "Kızımın altınlarını rehin alıyor, ben korkuyorum." (Garkavets 2003b: 6). Özellikle *Töre Bitigi,* konusu itibarıyla kelimenin sıklığını ve muhtevasını göstermesi bakımından dikkate değer bir metindir.

Töre Bitigi'nin Vrotslav nüshasında toplam 63 kez geçen *tusnaχ*'ın 62'si prototip *Armiyanskiy sudebnik*'ten Kıpçak Türkçesine çevrilen bölümde yer almaktadır. 41. madde, *tusnaχ χoygan işlär üçün* "rehin işleri için"; 71. madde, *borç üçün tusnaχsız* "rehinsiz borç için"; 73. madde, *tullardan nemä tusnaχ almagaylar* "dullardan herhangi bir rehin almasınlar"; 111. madde, *aχça bermäχ tusnaχ üsnä* "rehin karşılığında para vermek" başlığı altında sadece rehin işlerine atfedilmiştir. Çeviride kıyafet, altın, gümüş, mülk, toprak, bağ, meyveli ağaç, el değirmeni gibi nesne ve eşyalar ile büyük ve küçük baş hayvanın borç karşılığında başkasına terk edilmesi durumu *tusnaχ*'la ifade edilmiştir**.**

Aşağıdaki örnek cümleler tusnaχ konusuna atfedilmiş olan 41. ve 73. maddelerden alınmıştır:

> Daγın egär yemişli teräkni *tusnaχ*ta bolganda kessälär ya çetänlärin küydürgäylär, egär bolsa anıŋ bilmäχi bilä ya erki bilä, kim ki tutar *tusnaχ*nı, ziyan anıŋdır (TB, 110).

> "Eğer meyveli ağacı rehindeyken kesseler veya çitlerini yandırsalar, bilerek veya bilmeyerek olsun, kim rehin tutuyorsa ziyanı onadır."

> Törä bilä χoyulgandır, ki tul χatunlardan *tusnaχ* almagaylar nemä dä, ni ton-opraχ, ni özgä nemä, altın kümüş kibik, alma bolmagaylar *tusnaχ* ornuna. Egär ki özgä törädä buyurgan esä *tusnaχ* alma tullardan, ale bizim ermeni töräsinä anı tıygandır, anıŋ üçün ki ton-opraχ keräklidir tullarga. Teŋriniŋ boyruχundan şaγavat berilmäχ keräk tul χatunlarga, da ne türlü ki Teŋri cuvutlarga körgüzdi şaγavat Mısırda (TB, 129).
>
> "Kanunla belirlenmiştir ki dul kadınlardan herhangi bir rehin alınmasın. Ne üst baş ne de başka bir şey, altın gümüş gibi, rehin olarak almak olmaz. Eğer başka anayasa, dullardan rehin almayı buyuruyorsa bizim Ermeni kanunu onu engeller. Çünkü, dullara üst baş gereklidir. Tanrı'nın emriyle dul kadınlara merhamet etmek gerek, tıpkı Tanrı'nın Mısır'da Yahudilere merhamet etmesi gibi."

Pretsessualnıy kodeks (mahkeme usûlü kanunu) adlı Kıpçakça olarak kaleme alınan bölümde *tusnak* bir kere geçmekte ve borçludan borcunu ödedikten sonra geri vermek şartıyla teminat olarak alınan "ev"i ifade etmektedir. Aşağıdaki maddede mahkeme heyetinin, borç veren kişiye teminat olarak geçen evi görmek istemesi ve borç verenin hukukî yükümlülükleri ifade edilmektedir:

> DS 44 Ol çaχta, ki törä turup barma klägäy ol övgä, keräk ol kişi töräniŋ alnına oblojit etkäy, kimgä ki öv tüşti borç üçün ya aχça *tusnaχ*ına 12 aχça voytnuŋ, 12 aχça töräçilärniŋ, 2 aχça deckiygä (TB, PK, 177).
>
> "O zaman mahkeme heyeti o eve gitmek ister. Borç karşılığında ya da para karşılığında teminat olarak kendisine ev düşen kişi, mahkeme önünde ödeme yapacak. 12 akça voyta, 12 akça yargıçlara, 2 akça mahkeme mübaşirine."

Bugün *tusnak* ve *tusnaχ* biçimlerine Kumukça ve Karaycada rastlanmaktadır. Karaycanın Haliç ve Kırım diyalektlerinde *tusnak,* Trakay'da *tusnaχ* biçiminde olup 'zalog, zaklad, zalojnik' aynı anlamda kaydedilmiştir (KarRPS, 549; Kowalski 1929: 19-36; 21-17). Kowalski'den aldığımız şu cümlede yukarıda verilen anlam, açıkça görülmekte ve rehin, büyük baş hayvanı ifade etmektedir*: eşägin öksuzlärniŋ k'ond'äradirlar özlärina, tusnaχ aladırlar öguzun tułnun* "Öksüzlerin eşeğini kendilerine sürerler, dulun öküzünü rehin alırlar" (1929: 21-16,17) Kumukçada *tusnak,* hukukî anlamını korurken

'tyur'ma' (hapishane) ve 'zaklyuçyonnıy' (tutuklu) (KumRS, 323) gibi yakın anlamları ifade etmekte; *tusnak et-* ise "tutuklamak" anlamında geçmektedir.

2. *yük:* kefalet, teminat

Tarihî Türk Dilinde *yük* (<*yü:-, krş. yü:d-) 'a load, burden', 'poklaja, v'yuk, gruz, tyagost' ve 'last, Warenballen' (yük, ağırlık, külfet) (EDPT, 910; DTS, 285; ESTY, 262; TMEN IV, 1926; Malov 1951: 390; Atalay 1986: 822) gibi bugün bildiğimiz kelime anlamıyla yaygın bir kullanım göstermiştir. Uygur sivil belgelerinde 'tyajest, noşa' (yük, ağırlık, sıkıntı) (USp 96) olarak kaydedilmektedir. *Kutadgu Bilig*'de bazı beyitlerde "ağırlık, eşya" gibi anlamları ifade etmekle birlikte (KB, 195), bazı beyitlerde "ağır sorumluluk" (KB, 1437), *yük emgek* tekrarıyla "sıkıntı, eziyet" (KB, 1883) gibi mecazî anlamlar da yüklenmiştir.

Codex'te *yük* "yük, ağırlık, külfet", *yük tüşür-* "tahliye etmek" anlamında kayıtlıdır (CC, 130). Harezm dönemi eserleri ile Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde bugünkü anlamıyla kullanılan *yük,* bazı eserlerde sadece fiil teşkiliyle geçmektedir (Yüce 1993: 213; Ata 1998: 492; Ata 1997: 749; Hou., *yük* 'Last', *yüklet-* 'belasten', 110; aynı şekilde TZ, 13a-1, 38b-10; KK, 132). Kelimenin hukukî anlamına ilk defa Kıpçak sahasında tesadüf ediyoruz. Hayyan, *yük*'ün, ağırlıkla birlikte mecazen kefaleti; *yükle-* fiilinin ise "kefil olmak" anlamını ifade ettiğini kaydetmiştir (Kİ, 96).

Kitabü'l-İdrâk'te hem isim olarak hem de fiil teşkiliyle yeni anlam alanına giren *yük,* Ermeni harfli Kıpçakça metinlerde kendi kelime anlamında kullanılmakla birlikte (Tryjarski 1968-1972: 354) baskın anlam "kefalet, teminat"tır. Ayrıca, *+çi* ekiyle yapılmış *yük+çi*, *Kutadgu Bilig*'de "yük taşıyan" anlamında kullanılırken Kıpçak sahasında hukukî boyut kazanarak "kefil"i ifade etmiştir. Kamenets vakayinamesi'nde *yük et-* 'se porter garant' (kefil olmak) ve *yükçi* 'garant, caution' (kefil) şekillerine karşılık (Deny 1957: 82; Tryjarski 1968-1972: 355). Grunin'in, Kamenets-Podol'sk Ermeni cemaatine ait mahkeme tutanaklarını içeren *Dokumentı na polovetstom yazıke* adlı çalışmasında ise *yük,* 'poruka' (kefalet, teminat, garanti), *yük ber-, yük bol-, yük kir-* 'poruçit'sya' (kefil olmak), *yükçi* 'poruçitel'' (kefil) anlamında (Grunin 1967: 396) sıklıkla kullanılmıştır.

*Töre Bitigi'*nde *yük*, 4'ü çeviri, 11'i Kıpçakça bölümde olmak üzere toplam 15 yerde tekrarlanmıştır. Sadece çeviri bölümünde bir yerde "ağırlık" anlamında kullanılmış; diğerlerinde "kefalet, teminat" anlamındadır. Ayrıca, her iki bölümde "kefil olmak" anlamında *yük+ke al-* (TB, 161), *yük kir-* (TB, 161, 171, 172, 189) deyimleri de kaydedilmiştir. Bütün metinde 10 kere geçen *yük+çi'*nin Kıpçakça bölümdeki sıklığı 9'dur.

Özellikle kefalet ve kefil konusuna atfedilen 53, 66 ve 76. Kıpçakça maddelerde kefalet, nakdî para ve gayrı menkulü kapsamaktadır:

> DS 53. *Yük* kimesälärgä bermäχ üçün.
> Yänä 2 kişinin arasna nemä dävi bolgay, ki voytka ündäşmäχ bolgaylar, da povodnıy strona, inanmıyın, da birsi yandan *yük* izdägä[y], anıŋkibik kişi povinnıydır yük bermägä o χadar anıŋ, ne χadar ki anıŋ üsnä gile etiyir suma. Egär ol χadar anıŋ os'adlosti yoχ esä, ol χadar iştä povi[n]nıydır aŋar yük bermä (TB, PK, 179).
>
> "Kişilere kefalet vermek için.
> Yine iki kişinin arasında bir dava olduğunda voytu çağırsalar ve davacı taraf, inanmayıp karşı taraftan kefalet istese bu kişi kefalet vermeye mükelleftir, ne kadarsa ileri sürülen meblağ. Eğer onun o kadar gayrimenkulü yoksa, ona kefalet vermekle mükelleftir."
>
> DS 66. A egär ki iş yoluχkay dävi arasna, ki törä tapkay, ki χaysı strona zından tartkay, na bolur er χatun üçün olturmaga, da χatun er üçün, ya χardaş χardaş üçün *yük* tapkınça, anı törä priymit etmäχ keräk, anıŋkibik prihodada, kimgä da yoluχsa, orozsuzluχuna körä." (TB, PK, 186)
>
> "Eğer dava sırasında mahkeme hangi tarafın zindanda yatacağını belirlerse, o zaman erkek hanımı için ve hanım kocası için veya kardeş kardeş için kefalet bulunca, bunu mahkemenin onaylaması gerekir, böyle durumlarda, kim karşılaşsa böyle şanssız bir durumla."

76. maddede ayrıca, *yükçi'*nin mahkemedeki konumu, yükümlülükleri, hakları, yeminin değeri ve yeminin kefaletten daha değerli olduğu hususu açıkça dile getirilmiştir:

> DS 76. Kimgä da χaçan yoluχsa, ki bir kimesä kimesä üçün *yük* kirgäy borçu üçün, da istec kensi anda bolmagay borç etkän, da ündägäylär *yükçini* yarγuga, aytıp, ki maŋa *yüktür,* da ol tanmagay, bilingäy, da tapkay törä, ki borçludur tölämägä *yükçi,* χacan ki bilindi

ol roklar çıχkandan soŋra, da aytkay, ki aχçam yoχtur, χumaşım bar, ne türlü da bolsa, klärmen tölämägä, ne ki Teŋri da törä tapsa, da povod inanmaga klämägäy, da klägäy *yükçini* antka keltirmägä, na *yükçi* povinen dügül ant yürütmägä, χaçan borç vlasnıy anıŋ dügül, da tölövgä hadirdir, neçik törä tapti, munuŋ üsnä yarγu toχtamaχ kerät, kimgä dä yoluχsa χumaş bilä tölägäy, neçik aχça ti[y]är, antsız, *yükçi.* A tutundu esä törä alnına *yükçi,* ki tölägäy naγd aχça bilä, da yazıldı, na ol iş anıŋ üstünä toχtamaχ kerät, özgä türlü dügül, ki tölöv bolgay naγd bilä, χumaş bilä tügül ol borç e[y]äsinä (TB, PK, 189-190).

"Ne zaman ki bir kimse bir kimsenin borcu için kefil olsa, davalının kendisi, yani borçlu kişi o sırada olmasa ve kefili mahkemeye çağırdıklarında şöyle söyler: "Bu, benim için kefalettir" diye kabul eder ve o (kefil) inkâr etmese ve kabul ederse ve mahkeme de kefil bunu ödemeye borçludur diye karar alırsa. Bunu kabul ettiği zaman süre dolduktan sonra söylerse ki akçam yok, malım var iyi kötü, Tanrı ve mahkemenin izniyle ödemek istiyorum. Davacı buna inanmak istemezse ve kefilin ant içmesini isterse, (bu durumda) kefil ant içmeye mecbur değildir. Bu onun kendi borcu değil; ancak ödemeye hazırdır. Mahkeme nasıl karar verdiyse bunu takip etmesi gerekir. Bu durumla kim karşılaşsa mal ile ya da akça ile ödeyecek kefil (borcu), antla değil. Eğer mahkeme huzurunda kefil, nakdî ödeme yapacak (diye) kayda geçirildiyse ve bu işin üstünde durmak gerek (diye) yazıldıysa başka türlü olmaz. Borçlunun ödemesi nakdî olacak, mal ile değil."

Bugünkü Kıpçak lehçelerinde *yük* kelimesinin "kefalet" anlamını tespit edemedik. Altaycada *yük,* "kefalet" (SA, 104), *yük+ke tüş-* "kefil olmak" anlamındadır (Radloff, 587-588; ESTY, 262). Altaycanın ağızlarında *yük+çü* (Radloff, 591). Altay edebî dilinde *cük+çi* yine "kefil" anlamında kaydedilmiştir (ORS, 60).

3. *yal:* kira; ücret

Türkçenin etimolojik sözlüklerinde "yele" anlamındaki kelime, *ya:l* biçiminde uzun; "ücret, kira" anlamındaki kelime ise *yal* şeklinde kaydedilmiştir (Radloff, 153; ESTY, 84-85; EDPT, 916). Clauson, 'a horse's mane' (at yelesi) anlamında *ya:l* kelimesinin "ücret" anlamına gelen modern *yal* kelimesiyle bir bağlantısının olmadığını söyler. Ona göre, Radloff'un Uygur sivil belgelerinde kaydettiği ikinci *yal* 'jalovan'e'

(maaş) (USp 70), Yamada'nın yayımladığı yeni baskıda yanlış transkripsiyon olarak açıklanmıştır (EDPT, 916). Clauson, bu bilgileri vermekle birlikte modern Türk dillerinde "ücret" anlamında yaygın olarak kullanılan *yal'*ın nasıl geliştiği konusunda herhangi bir açıklama yapmaz. Doerfer, Farsçaya giren bu kelimenin, temel anlamı ile birlikte bu anlamdan gelişen diğer anlamlarını da kaydetmiştir: "Mähne, Nacken, Nackenstärke, (Kraft), Held (yele, ense, güç, kuvvet)" (TMEN IV, 1806). *Yal,* tarihî metinlerde "yele" ile birlikte "ense" anlamında da kaydedilmiştir (DTS, 227; KB, 5801). Dîvan'da ise bütün Türk dillerinde "at yelesi" anlamında kullanıldığı kaydı mevcuttur (Atalay 1986: 732-733).

Tarihî Türk dili alanında "ücret" ve "ücretli işçi" anlamında *yal* yerine genellikle *ter* ve *ter+çi* kelimeleri geçer (DTS, 553-554; KB, 5078; Atalay 1986: 604). XIII. yüzyıldan sonra yazıldığı düşünülen Uygur sivil belgelerinde de bir yerde geçen *yal* ile birlikte aynı anlamda *tär* (USp 3, 31, 70) ve isim teşkili olan *tär+çi* "ücretli işçi" (USp 70, 123) kaydedilmiştir. Bu kelimeleri yorumlayan Caferoğlu, bugün bildiğimiz anlamdaki *ter'*in bu *ter*'den geliştiğini ve yaşayan lehçelerde "ücret" anlamında kullanılmaya devam ettiğini belirtir; ancak, *yal* ile ilgili bir açıklama yapmaz (Caferoğlu 1934: 32-33).

Kıpçak, Kanglı, Oğuz ve diğer Türk boylarının Harezm'e gelip yerleşik hayata geçmelerinin bir sonucu olarak Karahanlı, Kıpçak ve Oğuz Türkçesinin de bu bölgede birbirine karışmış olduğunu ve karma bir dilin ortaya çıktığını belirten Yüce, *Mukaddimetü'l-edeb*'de aynı anlamı bildiren birkaç kelimenin bir arada kullanılmasını, bu karma dilin bir tezahürü olarak gösterir (Yüce 1993: 15, 26). "Ücret, kira" anlamında kaydedilen *yal* ve *ter* kelimeleri buna örnektir. Bu kelimelerin yönelme hâli eki alarak fiillerle kullanımı da aynıdır. *ter+ge ber-, yal+ga ber-* "kiraya vermek" ve *ter+ge tut-, yal+ga tut-* "kiralamak" (1993: 186, 201) anlamında geçer.

Memlûk-Kıpçak sahasında "ücret" anlamındaki *yal* kelimesine *İrşâdü'l-mülûk ve's-selâtîn* ile *Codex*'te tanık oluyoruz. *yal+ga al-, yal+ga tut-* "kiralamak", *yal+ga bir-* "kiraya vermek" (İM, 617), *yal+çı* "ücretle iş gören" (İM, 617; CC, 111).

Memlûk-Kıpçak sahası eserlerinde, *Codex*'te ve özellikle Ermeni harfli Kıpçak metinlerinde aynı anlamda *ter* kelimesine rastlanmaması, Ermeni harfli Kıpçak hukuk belgelerinde *yal* kelimesinin sıklığı, sözü

edilen kelimenin Kıpçak sahasına ait olduğunu düşündürmektedir. Bu belgelerde *yal+çı* (Tryjarski 1968-1972: 306; Daşkeviç-Tryjarski 1977: 113; Garkavets 2001: 23; Garkavets 2003b: 14) birkaç yerde tespit edilmiştir; ancak, *yal*'ın fiillerle kullanımı oldukça sıktır: *yal+ga ber-, yal+ga tut-, yal+ga kir-, yal+ga al-* (Grunin 1967: 394; TB, 631; Tryjarski 1968-1972: 305; Deny 1957: 79).

Töre Bitigi'nde 46 yerde tespit ettiğimiz *yal,* sadece *yal+ga tut-* "kiralamak" şeklinde 25 kez tekrarlanmıştır. Ayrıca, *yal+ga kir-, yal+ga al-, yal+ga klä-, yal+ga oderjat et-* "kiralamak", *yal+ga ber-* "kiraya vermek" anlamında kullanılmıştır.

Aşağıdaki örnekler, Kıpçakça yazılan 'Pretsessualnıy kodeks' bölümünden alınmıştır.

> DS 55 Da yänä yoluχkay, kimsä töräniŋ alnına ki klägäy kensiniŋ bliskiyin mocovat etmä, ya oγlun, ya χardaşın, ya kensiniŋ ötmäk yevüçüsün, bularnı bolur etmä, tek aχçaga *yalga tutkan* reçnikni bolmas. A bu opravalar barça burungi törädä bolmaχ keräk, egär yerli bolsun, egär χonaχ, burungi törädä nemä dä yasamasa, 2-inçi dä, 3-ünçi dä nemä arttırma bolmas (TB, PK, 180).
>
> "Ve yine birisinin başına (şöyle bir olay) gelse, mahkeme huzurunda kendi yakınlarını vekil etmek istese, oğlunu, kardeşini veya evlatlığını. Bunları vekil etmek mümkündür; sadece parayla kiraladığı kişi vekil olmaz. Bu işlemlerin hepsinin ilk mahkemede yapılması gerekir. Yerli olsun, konuk olsun ilk mahkemede yapmasa, ikinci ya da üçüncü mahkemede herhangi bir ekleme olmaz."
>
> DS 68 Yänä yoluχkay edi kimesägä ki, osiyät etmiyin da dünyâdan keçkäy, da χalgay anıŋ χaysı χulu, da kelip izdägäy törä bilä anıŋ yovuχlarından, kimgä ki tüşti anıŋ ig[i]liki, aytıp, ki biyim maŋa borçlu χaldı munça vaχtnıŋ χuluχ etkän *yalımnı,* köp mi, az mı bolgay; egär ki ermeni χul esä, keräk ki ant içkäy ermeni töräsinä körä yalγız kendi, da anıŋ yovuχları keräk aŋar tölägäylär ol *yalnı,* ne ki χuluχ etiptir kendi biyinä. A egär ki χul özgä cıns bolsa, na keräk alay ant içkäy, neçik alarnıŋ töräsinädir ölüdän soŋra, da yuvuχları anıŋ ig[i]likindän keräk tölägäylär ol χulga. Xayda ki eki yart[ı]n tanıχlıχ bolmasa, munuŋ yarγusu budur (TB, PK, 187-188).
>
> "Ve yine birisinin başına (şöyle bir olay) gelse, vasiyet etmeden dünyadan göçse ve ona hizmet eden kişi, onun malı kime düştü, diye gelip mahkeme kanalıyla bunu yakınlarından araştırsa ve söylese: Be-

yim, az ya da çok bunca zaman hizmetimin karşılığı olan ücretimi bana borçlu. Eğer Ermeni hizmetkâr ise kendisinin Ermeni kanununa göre ant içmesi gerekir ve onun (ölen kişinin) yakınlarının bu ücreti beye hizmetkârlık eden kişiye ödemeleri gerekir. Ve eğer hizmetkâr başka bir milletten ise ölümden sonra kanun nasılsa ona göre ant içmesi gerekir ve yakınlarının hizmetkâra onun malından ödeme yapmaları gerekir. İki tarafın tanığı olmazsa bunun hükmü budur."

Kıpçak lehçelerinde 'griva' (yele), 'otdıχ; otpusk' (istirahat, izin) ve voznagrajdenie, plata, nayom'(ücret; maaş, aylık; kira) anlamında birkaç *yal* kelimesi kaydedilmekle birlikte hepsinde en yaygın olanı, "ücret, kira" anlamındaki *yal'*dır (bk. Radloff, 152-153; Budagov, 1869: 337). *yal,* aynı anlamda Altayca ve Hakasçada da tespit edilmiştir: Kar. THK *yal* 'nagrada, voznagrajdenie, plata, jalovan'e; nayom' (KarRPS, 220); Kum. *yal* 'nayom' (KumRS, 389); Kaz. *yal* 'çaevıe, voznagrajdenie, plata' (TRS, 704; TTAS; 630); Başk. *yal* "iş için ödenen ücret" (BshkTH, 784); Kzk. *jal* 'nayomnaya rabota; arenda' (KazRS, 271); Krg. *cal* 'voznagrajdenie, plata' (KrgRS I, 219); KKlp. *cal* 'voznagrajdenie, plata', (KKlpRS, 217); Krç., *cal* 'nayom, plata' (KrçRS, 219); Alt. *cal* 'nayom, plata' (ORS, 44); Hak. *çal* 'nayom' (HakRS, 308).

Tarihî Kıpçak alanında gelişen *yal+çı* teşkili, modern alanda kullanılmaya devam etmiş; ayrıca, fiil teşkilleri de ortaya çıkmıştır: Kar.TK, *yal+çı,* Kar.H. *yal+tsı* 'sluga, slujanka; nayomnik' (KarRPS, 223); Kum. *yal+çı* 'nayomnıy rabotnik, nayomnik' (KumRS, 390; KumTA, 345); Kaz. *yal+çı* (Budagov, 337); Kzk. *jal+şı* (KzkRS, 276); Krg. *cal+çı* 'nayomnıy rabotnik, nayomnik' (KrgRS I, 223); Alt. *yal+çı, cal+çı* (SA, 70-71; ORS, 45). Kaz. *yal+la-* (Budagov, 337); Krg. *cal+da-* 'nanimat'' (KrgRS I, 221); Kzk. *jal+da-* (KzkRS, 273; KzkTS, 200); Alt. *yal+da-, cal+da-* 'nanimat'' (SA, 71; ORS, 45)**.** Kazakça, Kırgızca ve Altaycada bu fiil tabanından isim ve fiil teşkilleri de yapılmıştır: Kzk. *jal+da-ma, jal+da-n-ma* 'nayomnıy', *jal+da-n-* 'nanimat'sya' (KzkRS, 273; KzkTS, 200); Krg. *cal+da-ma, cal+da-n-ma* 'nayomnıy'; *cal+da-n-* 'nanimat'sya'(KrgRS I, 221); Alt. *yal+da-n-, cal+da-n-* (SA, 71; ORS, 45).

Modern Kıpçak alanında *yal* kelimesinin yönelme hâli eki alarak *al-, ber-* ve *tut-* fiilleriyle kullanımı, tarihî Kıpçak alanıyla paraleldir: Kar.THK *yal+ga al-, yal+ga tut-* 'nanimat', arendovat' (KarRPS, 221).

Kumukçada *tur-* fiiliyle "kiralanmak" anlamında kullanılır: *yal+ga tur-* 'nanimat'sya na rabotu' (KumRS, 389).

Sonuç

Ermeni harfli Kıpçak Türkçesiyle yazılmış hukuk belgelerinde "rehin, teminat" anlamında hukuk terimi olarak yaygın bir kullanım gösteren *tusnak/tusnaχ* kelimesinin, modern Kıpçak alanında Karaycada *tusnaχ,* Kumukçada ise *tusnak* biçiminde aynı ve yakın anlamları vermesi; yine bu belgelerde "kefalet" ve "kefil" gibi yeni anlam alanına girerek sıklık gösteren *yük* ve *yük+çi* terimlerinin, Altaycada karşımıza aynı biçim ve aynı anlamda çıkması; son olarak Kıpçak sahasında ve özellikle Ermeni harfli belgelerde *yal* "ücret, kira" ile *yal+çı* "ücretli işçi" kelimelerinin Karayca, Kumukça, Kazan Tatarcası, Başkurtça, Kazakça, Kırgızca, Altaycada; ayrıca kelimenin yönelme hâli eki alarak *tut-, al-, kir-* fiilleriyle "kiralamak" anlamında Karayca, Kazan Tatarcası ve Başkurtçada kullanılması; Kazan Tatarcası, Kazakça, Kırgızca ve Altaycada *yal+la-*, *yal+da-, jal+da-* ve *cal+da-* fiil teşkillerinin ortaya çıkması; Ermeni harfli Kıpçakça hukuk belgelerinin dil ve hukuk tarihi bakımından önemini ortaya koymaktadır.

Kaynaklar ve Kısaltmalar

ADİL = Orucov, Ä. Ä. (Red.) (1980). *Azärbaycan Dilinin İzahlı Lugäti. I.* Bakı: Elm.

Alt.: Altayca

Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig I Metin.* Ankara: TDK Yayınları.

Arat, Reşit Rahmeti (1985). *Kutadgu Bilig II Çeviri.* Ankara: TTK Yayınaları.

Ata, Aysu (1997). *Kısasü'l-enbiya (Peygamber Kıssaları). II Dizin.* Ankara: TDK Yayınları.

Ata, Aysu (1998). *Nehcü'l-feradis. III Dizin-Sözlük.* Ankara: TDK Yayınları.

Atalay, Besim (1986). *Dîvanü Lûgat-it-Türk Dizini 'Endeks'.* Ankara: TDK Yayınları.

Başk.: Başkurtça

BaşkTH = Biişev, A. G. (Red.) (1993). *Başkurt Tĕlĕnĕŋ Hüzlĕgĕ. Tom I-II.* Mäskäv: Russkiy yazık.

Budagov, Lazar' (1869). *Sravnitelnıy slovar' turetsko-tatarskix nareçiy. Tom I-II.* S. Peterburg: İmperatorskaya Akademiya Nauk.

Caferoğlu, Ahmet (1934). Uygurlarda Hukuk ve Maliye Istılahları. *Türkiyat Mecmuası. Cilt IV.* İstanbul: Burhaneddin Matbaası. 1-43.

CC = Bk. Grønbech (1942).

Dankoff, R. (1983). *Yūsuf Khass Hajib Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes.* Chicago and London.

Daşkeviç, R. Ya.; E. Tryjarski (1978a). Pyat' armyano-kıpçakskix dokumentov iz L'vovskix kollektsiy (1599-1669 gg.). *Rocznik Orientalistyczny. Tom XXXIX,* Z. 1. 85-132.

Daşkeviç, R. Ya.; E. Tryjarski (1978b). 'Armyano-kıpçakskie denejnıe dokumentı iz L'vova (konets XVI v.-1657 g.). *Rocznik Orientalistyczny. Tom* XL. Z. 1. 49-69.

Deny, Jean (1957). *L'armeno-Coman et les "Ephemerides" de Kamieniec (1604-1613).* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

DS: Dopolnitelnaya stat'ya

DTS = Nadelyayev, V. M. (Red.) (1969). *Drevnetyurkskiy slovar'.* Leningrad: İzdatel'stvo Nauka.

EDPT = Clauson, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish.* Oxford: Clarendon Press.

Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation: A Functional Approach to the Lexicon. Volume I-II.* Turcologica 7. Wiesbaden: Harrassowitz.

ESTY = E. V. Sevortyan (1974-1980). *Etimologiçeskiy slovar' tyurkskix yazıkov. Tom I–III.* Moskva: İzdatel'stvo Nauka.

Fazılov, E. I.; M. T. Ziyayeva (1978). *Izıskannıy dar tyurkskomu yazıku (Grammatiçeskiy traktat XIV v. na arabskom yazıke)* Taşkent: İzdatel'stvo "Fan" Uzbekskoy SSR.

Garkavets, Aleksandr; Eduard Khurshudian (2001). *Armenian-Qıpchaq psalter written by deacon Lussig from Lvıv 1575/1580.* Almatı: Desht-i Qıpchaq.

Garkavets, Aleksandr (2003a). *Töre Bitigi: Kıpçaksko-pol'skaya versiya armyanskogo sudebnika i armyano kıpçakskiy protsessualnıy kodeks. L'vov, Kamenets-Podol'skiy 1519-1594.* Almatı: Deşt-i-Kıpçak, Baur.

Garkavets, Aleksandr (2003b). *Kıpçakskoe pismennoe nasledie: T II. Kıpçakskiy slovar'*. Almatı: Desht-i Qıpchaq.

Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch: Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus.* Monumenta Linguarum Asiæ Maioris. Subsidia 1. Kopenhagen: Munksgaard.

Grunin, T. I. (1967). *Dokumentı na polovetskom yazıke XVI v. (Sudebnıye aktı kamenets-podol'skoy armyanskoy obşçinı)* Transkriptsiya perevod predislovie vvedenie grammatiçeskiy kommentariy i glossariy T. I. Grunina (Pod.redaktsiyey E. V. Sevortyana. Statya Ya. R. Daşkeviça). Moskva: İzdatel'stvo "Nauka".

GT = A. F. Karamanlıoğlu (1989). *Seyf-i Sarâyî Gülistan Tercümesi*. Ankara: TDK Yayınları.

Hak.: Hakasça

HakRS = Baskakov, N.A. (Red.) (1953). *Hakassko-russkiy slovar'*. Moskva.

Hou.= Houtsma, M. Th. (1894). *Ein türkisch-arabisches Glossar: Nach der Liedener Handschrift.* Leiden: E. J. Brill.

İM = Toparlı, Recep (1992). *İrşâdü'l-Mülûk ve's-Selâtîn.* Ankara: TDK Yayınları.

Kar.: Karaimce

KarRPS = N. A. Baskakov (1974). *Karaimsko-russkiy-pol'skiy slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "russkiy yazık".

Kasapoğlu Çengel, Hülya (2007). Ermeni Harfli Kıpçak Türkçesiyle Yazılmış *Töre Bitigi* ve Bu Eserdeki *töre, yargı, bitik* Terimleri Üzerine, *Gazi Türkiyat/Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi,* Güz 2007. S. 1. 77-96.

Kaz.: Kazan Tatarcası

KB = Bk. Arat 1979.

Kİ = A. Caferoğlu (1931). *Abû Hayyan, Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk.* İstanbul: Evkaf Matbaası.

KK = R. Toparlı (1999). *El-Kavânînü'l-Külliye li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye.* Ankara: TDK Yayınları.

KKlp.: Karakalpakça

KKlpRS = N. A. Baskakov (Red.) (1958). *Karakalpaksko-russkiy slovar'*. Moskva: Gosudartsvennoe izdatel'stvo inostrannıx i natsionalnıx slovarey.
Kowalski, T. (1929). *Karaimische Texte im Dialekt von Troki.* Warszawa, Kraków: Nakładem Polskiej Akademji Umiejętności.
Krç.: Karaçayca
KrçRS = Ethem R. Tenişev (Red.) (1989). *Karaçaevo-balkarsko-russkiy slovar.* Moskva: İzdatel'stvo "Russkiy yazık".
Krg.: Kırgızca
KrgRS = K. K. Yudahin (1965). *Kirgizsko-russkiy slovar'. Tom I-II,* Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
Kum.: Kumukça
KumRS = Z. Z. Bammatov (Red.) (1969). *Kumıksko-russkiy slovar'*. Moskva: İzdatel'stvo "Sovetskaya Entsiklopediya".
Kzk.: Kazakça
KzkRS = R. G. Sızdıkova & K. Ş. Husain (Red.) (2001). *Kazaksko-russkiy slovar'*. Almatı: Dayk-Press.
KzkTS = Äset Bolganbayev (Red.) (1999). *Kazak Tilinin Sözdigi.* Almatı: Dayk-Press baspası.
Lewicki, Marian; Renata Kohnowa (1957). Le version turque-kiptchak du Code des lois des Armeniens polonais d'apres le m. No 1916 de la Bibliotheque Ossolineum. *Rocznik Orientalistyczny. Tom XXI.* Wiesbaden. 153-300.
Malov, S. Ye. (1932). *Uygurskie rukopisnie dokumentı ekspeditsii S. F. Oldenburga,* I.
Malov, S. Ye. (1951). *Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, Tekstı i issledovaniya.* Moskva, Leningrad.
Orkun, H. N. (1987). *Eski Türk Yazıtları.* Ankara: TDK Yayınları.
ORS = N. A. Baskakov, T. M. Toşçakova (Red.) (1947). *Oyrotsko-russkiy slovar'*. Moskva.
PK: Pretsessualnıy kodeks
Radloff, W. (1888-1905). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. T. I-IV.* St. Peterburg.
SA = V. Verbitskiy (1887). *Slovar' altayskogo i aladagskogo nareçiy tyurkskogo yazıka.* Kazan'.
TB =Bk. Garkavets 2003a
Tekin, Şinasi (1976). *Uygurca Metinler II: Maytrısimit.* Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
THK: Karaimcenin Trakay, Haliç, Kırım diyalektleri
TMEN = Gerhard Doerfer (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I-IV.* Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

Tryjarski, E. (1968-1972). *Dictionnaire Arméno-Kiptchak, d'aprés trois manuscrits des collections Viennoises. Tome I. Fas. I-IV*. Warszawa: Państwowe wydawnictwo naukowe.

TRS = O. V. Golovkin (Red.) (1966). *Tatarsko-russkiy slovar'*. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya.

TTAS =*Tatar Tĕlĕnĕŋ Aŋlatmalı Süzlĕgĕ. I-III*. Kazan 1977.

TZ = B. Atalay (1945). *Ettuhfet-üz-Zekiyye fil-Lûgat-it-Türkiyye*. İstanbul: TDK

USp = W. Radloff (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler.* (Materialien nach dem Tode des Verfasser mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben). Leningrad.

VEWT = M. Räsänen (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen.* Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Yamada, Nobuo (1993). *Sammlung Uigurischer Kontrakte, Herausgegeben von* J. Oda, P. Zieme. Band 2: Textband: Osaka University Press.

Yüce Nuri (1993). *Mukaddimetü'l-edeb.* Ankara: TDK Yayınları.

Zajączkowski, A. (1961). Najstarsza Wersja Turecka Husräv u Şīrīn Qutba. Część III: Słownik. Warszawa.